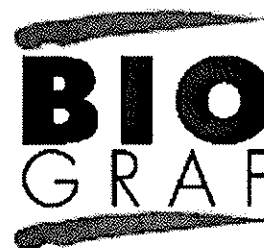

Výzkumník v nebezpečném prostředí

Petr Matoušek

Abstrakt:

Researcher in dangerous settings

The text about researcher in a dangerous place is originally a byproduct of a diploma work about street prostitution. The research has been carried out for last five years and has reflected the role of a researcher in the area of street prostitution, drugs, homeless, minority communities. The text is about the possibility of a researcher to come across drugs, robbery, police, violence, aggression. Attention is also focused on the danger of loss of privacy and on the research presentation, if implications from research in a dangerous area do not share the normative (majority) view.

Citujte takto:

MATOUŠEK, P. (2004): Výzkumník v nebezpečném prostředí. *Biograf* (35): 80 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v3504>

B i o g r a f

Časopis (nejen) pro biografickou a reflexivní sociologii

ISSN 1211-5770
Reg. pod č. MK ČR 8364.
Biograf vychází třikrát ročně v tištěné verzi i jako on-line časopis. Publikuje empirické, metodologické i teoretické příspěvky věnované kvalitativnímu výzkumu.

casopis@biograf.org
<http://www.biograf.org>
© Virtuální institut, o.p.s.

Rok 2004, číslo 35
Vyšlo 6.2.2005

TEXTY

*O zrak přijdeš ve chvíli, kdy pracuješ bez brýlí.
Používej ochranné pomůcky!*

1. Ze zkoumaného prostoru si výzkumník v první řadě přináší data potřebná pro vlastní analýzu, pro svůj výzkum. Má je uložena v diktafonu, v notesu, v notebooku. Tyto údaje pečlivě uchovává, schraňuje, archivuje, analyzuje. Později je oblékne do šatů teorie a vypustí do světa pod svým jménem. Kromě těchto údajů přináší výzkumník z terénu ještě jiné částičky, jakési drobky, prach. Tyto částičky, přinášené na botách, zapadlé v taškách, usazené na oblečení, svědící v oku, zpravidla končí na podlaze kanceláře, později v koši či v pytlíku vysavače. Jen málokdy jsou sesypány do spodních šuplíků výzkumníkova stolu, kde čekají na svou chvíli slávy. Tento text jsem věnoval právě jim.
2. Osobní ne/bezpečí výzkumníka je něco, co je v metodách výzkumu poměrně málo rozváděno. A to platí o knihách shrnujících kvalitativní či etnografický přístup k výzkumu (např. Silverman 1993; Hammersley, Atkinson 1989; Atkinson 1990) i o většině publikovaných článků z prostředí drogové závislosti, prostituce, gangů (např. Diversi 1998; Williamson, Folaron 2001; Kfoury, Spiner 2001 a další), se kterými jsem se seznámil a kde bylo toto prostředí shledáno nebezpečným a které se ve své metodologické části zpravidla zabývají až vlastním získáváním dat, jejich přepisem nebo následnou analýzou. Jinde (Girtler 2000: 9) je pohyb výzkumníka v nebezpečném

prostředí shrnut do jakéhosi desatera. Přesto si myslím, že je třeba věnovat tomuto fenoménu větší pozornost. Pokud totiž výzkumník pracuje s nebezpečím v terénu nevědomě, znamená to, že se spoléhá spíše na okamžitou reakci, na schopnost improvizace, na jakýsi šestý smysl. Pracuje se situací až v jejím průběhu nebo po ní. To již také může být v mnoha případech pozdě.

3.

Tento text není návodem, jak se v daných situacích chovat, co dělat a jakým způsobem. Není a nemůže být definitivní a jednoznačnou mapou. Je spíše jen jakýmsi rámcem, ukázkou toho, jaké situace mohou v rámci výzkumu v terénu nastat a celou práci tak zkomplikovat nebo úplně zastavit. Je popisem některých možných strategií výzkumníkova chování, je pokusem vyvolat diskusi k tomuto tématu, poukázat na možné etické problémy, nebezpečí, hranice výzkumu v nebezpečném prostoru.

Nebezpečné prostředí

*Nebezpečí výbuchu.
Pozor! Státní hranice! Vstup jen na povolení!*

4.

Nebezpečné prostředí je takové prostředí, ve kterém není bezpečno, ve kterém nás někdo či něco ohrožuje. Zde je velmi problematické toto prostředí definovat, popisovat, analyzovat bez oněch ohrožujících aktérů, kteří tímto kon/textuálním spojením získávají *nebezpečný*, *záporný*, někdy i *kriminální* či *deviantní náboj*. Proto musím ještě jednou zmínit a upozornit na souslednost tohoto textu. První událostí byl výzkum v daných lokalitách a cílových skupinách, analýza tohoto výzkumu a publikace v podobě diplomové práce (Matoušek 2004). A tento výzkum se nezabýval nebezpečím, to znamená nehledal jsem nebezpečí tam, kam jsem šel (a priori u těchto cílových skupin), ale setkal jsem se s ním, až když jsem tam byl (ex post).

5.

V tomto textu vycházím především ze svého pohybu a pobytu v prostorech prostituce, ať již klubové nebo pouliční; v prostorech drogových závislostí, skryté drogové scény bytů, squatů; v prostorech bezdomovců, především parků, míst získávání peněz od ostatních obyvatel; v prostředí romské nebo ukrajinské komunity a tak podobně. Vycházím z míst, která jsou okrajová svým umístěním na mapách měst, tak i způsobem života aktérů, kteří se v nich pohybují a žijí (Girtler 2000: 21) a které jsem navštěvoval jako sociální pracovník a/nebo jako výzkumník (více k tomuto propojení viz následující kapitola). Tímto netvrdím, že nebezpečné prostředí je a priori spjato s těmito cílovými skupinami sociální práce či sociologického výzkumu. Mnohem větší nebezpečí pro mne skýtá přecházení vozovky. Jen mi analýza mých nebezpečných situací na silnici přijde méně zajímavá a výsledek předvídatelný (Přecházej na zelenou!).

Sociální pracovník a sociologický výzkumník

*Pozor schod!
Motoristo, neoslňuj!*

6.

V textu se prezentuji jako výzkumník, tedy sociolog, a sociální pracovník. Toto propojení rolí působí v prostředí České republiky velmi nezvykle, dostávám se tak pod

palbu námitek. Ze strany jedné je jí tvrzení: "Vy máte pomáhat, a ne zkoumat!" A ze strany druhé: "Nelze zasahovat, máte zkoumat!" Obě námitky jsou zaštitěny etikou vůči respondentům, nebo klientům - podle strany, ze které se rekrutují. "Oni musí vědět, kdo jste."

7.

Připomínky vycházejí z naprostého oddělení sociální práce a sociologie. Oba obory mají své poznání: sociální práce svojí pomoc, která existuje jednou provždy, bez ohledu na čas, místo, klienta, a sociologie má své výzkumné teorie, které nezasahují do zkoumaného prostoru. Zatímco "sociolog jen studuje", "sociální pracovník nasazuje léčbu" (Navrátil 2001: 22). V takových případech, jak upozorňuje Berger (2003: 12), sociolog rezignuje na otázky, k čemu bude využito jeho práce, a sociální pracovník (Kopřiva 1997: 16) rezignuje na odpovědnost své pomoci. Takovéto koncepty tedy nezahrnují etické otázky jako součást výzkumu a praxe.

8.

Osobně jsem se rozhodl pro koncept jiný. Abych mohl aplikovat, chci porozumět, abych mohl prakticky pracovat, chci teoreticky vědět. Jak také upozorňuje Berger (2003: 12), sociální pracovníci hledají porozumění spíše v oblasti nevědomí než v oblasti sociální. Sociální práce se mnohem více přiklání k lékařským postupům, jak píše Navrátil (2001: 22):

Sociální práce a psychiatrie mají mnoho společného. Obě profese pracují s lidmi, kteří mají osobní a sociální problémy. Obě pomáhají lidem zlepšit jejich vztahy k druhým lidem a současně také ovlivňují jejich emoce a vnitřní vztahy.

9.

A zatímco sociolog Berger (2003: 12) tento koncept problematizuje, teoretik sociální práce Navrátil (2001: 22, 23) jej přijímá. Já jsem se rozhodl hledat souvislosti v oblasti sociální. Proto propojují sociální práci se sociologií.

10.

Zde velmi důrazně lpím na slůvku propojování, nikoli ztotožnění. Ztotožnění je stejně problematické jako oddělení. Ztotožňuje totiž porozumění a praxi. Sociolog se tak stává teoretickým "rádcem" (Berger 2003: 12) sociálního pracovníka, určuje, jak pomáhat. I v tomto konceptu sociologicky vzdělaného sociálního pracovníka zůstávají etické otázky "mimo hru".

11.

Koncept propojení vychází z připuštění možnosti chybovat v sociální práci. Sociální pracovník může v prostředí nadměrně zasáhnout nebo nezasahovat. To znamená, že je nutné pomoc legitimovat v čase a prostoru (Van der Laan 1998). Jednou z možností legitimace je porozumění prostředí, ve kterém je praxe vykonávána. Toto *sociologické porozumění* však musí být platné všeobecně, nikoli a priori pro sociálního pracovníka, tak by totiž platil koncept spojení sociální práce a sociologie, ale i třeba pro policistu (srovnej Berger 2003). Při *anonymizovaném* sběru dat tedy podle mne není nutné v takovém konceptu oddělovat roli a vymezovat se ostrou hranicí (neanonymizovaný výzkum podléhá zákonu na ochranu osobních údajů (Zákon č. 101/2000 Sb.), kde je nutné uvádět, k jakému účelu budou data použita (srovnej Bitrich 2002). Ale zároveň je nutné upozornit na těžkosti, jimž se "rozumějící" sociální pracovník vystavuje. Sebraná a z-analyzovaná data o prostředí se právě při zachování principu poctivosti a všeobecnosti mohou dostat do rozporu s praxí, se zájmy sociální práce, sociální politiky. Sociolog sociálně pracující je termín, který tento problém nejlépe vystihuje. Umožňuje nejen

reflektovat výzkumnou roli, ale i pracovat s výsledky zkoumání. Umožňuje vkomponovat etické otázky a odpovědnost do každodenní role člověka ve společnosti.

Field notes a jejich vývoj

*Každý úraz zaznamenat do knihy úrazů.
Máš vyplněnou knihu jízd?*

12.

V období od roku 1998 jsem se v terénu pohyboval v průměru dvacet hodin týdně, většinou jako sociální pracovník. Po celou dobu jsem si zapisoval situace, které se přihodily, které jsem pozoroval, ke kterým jsem se přichomýtl. Nejprve to byly zápisky značně nekoordinované a živelné, později již mají znaky *field notes*, s datem události, popisem míst, situací, jsou psány s cílem porozumět situaci, pro následnou interpretaci.

13.

První období je velmi spoře zaznamenáno. Jde o zápisky, které jsem učinil až po skončení pochůzky či schůzky, mnohdy až druhý den. Neobsahují tak žádnou přímou řeč, podléhají zkrácení pozdního zaznamenávání. Později jsem tyto situace psal bezprostředně po kontaktu, jakmile jsem se od respondenta či z daného prostoru vzdálil. Podobným způsobem pracoval ve své studii o dětech ulice i *Diversi* (1998), který zaznamenané rozhovory běhal z ulice přepisovat do hotelového pokoje. V poslední době se osvědčil způsob přemluvení těchto situací či rozhovorů na diktafon, bezprostředně po kontaktu, jakmile se ocitnu o samotě. Velkou výhodou se ukázalo, že v každém období jsem pracoval ve dvojici - tak je možné záznam konzultovat. Dochází ke kontrole a menšímu zkrácení situací a výpovědí. Místa, která jsou zvýrazněná odsazením, jsou tedy citacemi z těchto *field notes*.

14.

Zde použité *field notes* cituji nedatované, neboť čas není v tomto textu důležitým činitelem. Jména osob a institucí jsou změněna a ponechána anonymními.

Výzkumník a instituce

*Návštěvy hlaste ve vrátnici.
Soukromé rozhovory zakázány.*

15.

Před samotným vstupem do prostoru výzkumník nejdříve získává grant, na jehož podkladě se do ne/bezpečného prostoru sám či v týmu vydává. Grant obsahuje mnoho potencionálních nástrojů, které mohou být v prostoru využity. Například peníze mohou, ale také nemusí, být využity jako příspěvek respondentům; technika může, ale také nemusí, být využita v terénu a tak dále. To vše záleží nejen na samotném výzkumníkovi, ale i instituci takovýto výzkum g(a)rantující. A právě rámci a spojení výzkumníka a instituce se budu podrobněji věnovat v této kapitole.

16.

Instituce spolu/definuje cíle výzkumu, výzkumník se stává součástí této instituce. Fotbalovou terminologií by se dalo říci, že výzkumník obléká dres instituce, v němž se do prostoru výzkumu vydává. Co vlastně znamená pohybovat se v ne/bezpečném prostoru v dresu instituce? V rámci výzkumů prostitute v České republice, které

obsahovaly prvky rozhovorů s prostituujícími, byl cíl definován především řešením problému (např. Veselá, Malinová, Paláček 1991; Hacaperková 1996; Litomiská 2003). Instituce, ve kterých byly takovéto výzkumy prováděny, jsou z oblasti sociální práce, sociální politiky. Řešení problémů je důvodem jejich existence. Nebezpečí v takto pojatých výzkumech tkví především ve zklamání důvěry respondentů, kdy se řešení instituční a řešení dle jejich představ nemusí (zpravidla ani nemůže) krýt. Zároveň znemožňuje participaci respondentů na výzkumu, kromě již zmíněného poskytnutí rozhovoru.

17.

Možným řešením je to, že výzkumník sebere data, podrobí je analýze a řešení problému ponechá pracovníkům instituce. Tato cesta je naznačena ve výzkumné zprávě o kuplířích (May, Harocopos, Hough 2002), kde je na začátku knihy umístěna anotace: "Názory obsažené v této zprávě jsou názory autorů, nevyjadřují nezbytně stanovisko *Home Office* (ani nezobrazují vládní politiku)". *Home Office* je výzkumná agentura, která tuto výzkumnou zprávu vydala v rámci své edice a celý výzkum financovala.

18.

Instituce ale nemusí mít jen omezující charakter. Přináší výzkumníkovi také mnoho pozitivního. Jedním z nezanedbatelných efektů jsou finanční prostředky. To, že jsem navlékl dres sociálního pracovníka, znamenalo především stálý plat. Dalším efektem je, že jsem v rámci práce v nízkoprahovém centru či azylovém domě velmi zkrátil dobu potřebnou k nalezení cílové skupiny - drogově závislých, prostitutek, bezdomovců. Otevřel se mi tak vstup do těchto prostorů za použití prostředků terénní sociální práce (výměna injekčních setů, rozdávání kondomů, testování HIV, HEP...).

19.

O etnologích, kteří v rámci zkoumání osob HIV pozitivních začali pracovat v sociálních institucích, píše i Williams a Dunlap (1992: 352). V těchto institucích není primární výzkum, ale sociální práce v nebezpečném prostoru. Je důležité předem definovat spolupráci, aby byla instituce seznámena s výzkumníkovým záměrem pracovat v jejím rámci, a zároveň provádět v daném prostředí výzkumné šetření. Pokud instituce není seznámena s výzkumným záměrem a v náplni práce přijatého zaměstnance bude definována jen jeho sociální činnost, potom může nastat spor o to, čím jsou sebraná data, zda instituce nebo výzkumníkova.

20.

V současné době si v sociální instituci, kterou vedu, podávají dveře různí "výzkumníci". Píší je v uvozovkách, neboť se rekrutují z řad studentů antropologie, sociologie a pracují pro výzkumníka (bez uvozovek), jenž jim v rámci krátkého zaškolení podá informace o předmětu výzkumu, seznam institucí, které mají navštívit, a většinou i jakousi mapu semistrukturovaných rozhovorů, které s pracovníky či klienty těchto institucí uskutečnit. Tito "výzkumníci", pracující pro výzkumníka, mají svoji práci zaplacenou, kdežto instituce, které jim zajišťují přístup k datům a respondentům, vyjdou naprázdno. Etika takto pojatých šetření zůstává otázkou, neboť výzkum je většinou hrazen z prostředků institucí, ve kterých nestátní organizace žádají o granty na svoji činnost, takže jsou nuceny takto pojatou participaci neodmítat a požadovaná data poskytovat.

21.

Instituce může výzkumníka i chránit. Sociální instituce (ne všechny) v současné době podstupují proces certifikace kvality, to znamená, že musí mít vypracovány manuály o mlčenlivosti, postupy při krizových situacích atd. Skončila tedy doba jakéhosi divokého působení v nebezpečných prostorách, vše podléhá standardizaci. Tuto informaci může

výzkumník využít a instituci, ve které bude působit, si na základě této certifikace vybrat.

Výzkumník a technika

*Stiskem vypni, tahem zapni.
Před odchodem vypni proud.*

22.

Technika může v mnoha směrech pomoci výzkumníkovi v jeho práci, nejen při sběru dat, ale i v jejich analýze. To je celkem známá věc, kterou nechci na tomto místě příliš rozebírat. Ale jak je to s použitím techniky v nebezpečném prostoru?

23.

V prostoru pouliční prostituce, erotických klubů, squatů, drogových bytů jsem se neodvážil použít diktafon a sbírat vyprávění či rozhovory. Důvody byly dva. Prvním důvodem byl strach, nejen můj (z okradení, napadení), ale například i prostitutek z pasáků/ochránců[1], majitelů, kuplířů, u uživatelů drog především ze ztráty anonymity. Druhým byl nedostatek času. Přece jen v tomto prostoru se dějí obchody, je třeba získat peníze, obživu, drogy, najít dealera, zákazníka, prostě přežít. Rozhovory, které jsem sebral, se tak odehrály v prostoru bezpečném, jako byla kancelář sociální instituce, nemocniční oddělení, azylový dům, kavárna apod. Musím přiznat, že tyto rozhovory proběhly bez zbytečného rušení, strachu, rozhlížení se kolem, zda někdo neposlouchá. Byly uskutečněny ve většině případů po roční až čtyřleté známosti s respondentem.

24.

Práce s diktafonem v prostoru však velmi zlepšila zaznamenávání situací. Nemusel jsem po každé situaci odjet do kanceláře (srovnej Diversi 1998), abych ji zaznamenal, ale stačilo poodejít a potichu namluvit situaci na diktafon. Vlastně nikoli diktafon, ale MP3 přehrávač, který je velmi malý, umožňuje snadnou manipulaci a má lepší kvalitu nahrávky než diktafon. (Poznámka pro technické znalce: píší zde o přístroji i-RIVER iFP - 380T s pamětí 128 MB, který umožňuje nahrávání devíti hodin rozhovorů, které sám transformuje do formátu MP3.) Nikdy jsem tento přístroj nezneužil k tomu, abych nahrával situace či rozhovory přímo, bez vědomí respondenta.

25.

Další technikou, kterou jsem v ne/bezpečném prostoru použil, či spíše se kterou jsem experimentoval, byl fotoaparát. Začal jsem pořizovat fotografie prostitutek, lépe řečeno jejich nohou. Inspiraci jsem našel v krásné literatuře o prostituci, kde jsem narazil na jednu píseň francouzského šansoniéra Brassense, přeloženou Jiřím Dědečkem (1988), o pařížských prostitutkách, které nejvíce po službě bolí nohy. Je pravdou, že pohled na ženy, které stály více jak deset hodin ve střevících na vysokém podpatku, tuto inspiraci ještě zvýraznil. Navíc jsem ve své diplomové práci uvažoval věnovat jednu kapitolu i módě, oblečení žen na trase, a jako absolutní neznalec světa módy jsem potřeboval fotografie, abych se nad nimi s někým znalým poradil. Fotografií jsem získal celkem osm. Všechny oslovené ženy s fotografováním souhlasily, s podmínkou, že to bude opravdu fotografie pouze nohou, a nikoli celé postavy. Po těchto osmi fotografiích, které jsem pořídil během jednoho večera, jsem s touto metodou zaznamenání dat skončil. Důvodem byla především bezpečnost či spíše nebezpečnost takového počínání. Při fotografování totiž fotografující nemůže svoji pozornost rozdělit mezi fotoaparát a prostor a předmět focení. Je cele pohlcen procesem fotografování, pozorováním skrze hledáček objektivu, zaostřováním, zoomováním, odstraňováním rušivých prvků na spojnici předmět-fotoaparát a celý tento proces spolykal veškerý čas kontaktu (srovnej

Sontagová 2002). Na fotografování se již nedal napojit rozhovor, všechen čas kontaktu spolkla technika fotoaparátu. A výsledek nebyl lepší než to, co zachytilo "obyčejné oko" a přepsala ruka do *field notes*. Obě techniky zachytily data v podobném rozsahu, výsledek analýzy obou materiálů (obrazového i textového) byl srovnatelný. Zisk z obrazového materiálu, který jsem pořídil, byl tedy nepatrný ve srovnání se ztrátou, která vznikla přesvědčováním k fotografování či přímo při focení.

26.

Odmítnutí techniky v ne/bezpečném prostředí má zřejmě mnohem hlubší souvislost, než je zde naznačeno. O osobách, které jsou takřkajíc neviditelné, či o jejich činnosti, která má zůstat ukryta zraku a vědomí, pořizuje fotoaparát i diktafon viditelné a trvalé záznamy. Výjimky přesto existují, například Štreitův cyklus *Závislost*, některé filmové dokumenty Třeštíkové.

27.

Mnoho otázek ohledně použití techniky v nebezpečném prostoru, zejména etických, ve mně vyvolává cyklus České televize *Infiltrace*, kdy dokumentarista s miniaturní kamerou zachycuje dění v prostoru prostituce, převaděčů, taxikářů...

Výzkumník a osobnost

*Případné možné těhotenství hlase.
Nepovolaným vstup zakázán!*

28.

Výzkum okrajových skupin přináší mnoho situací, které jsou zkouškou výzkumníkovy osobnosti. Již před výzkumem by měl výzkumník zvážit, jestli mu na zkoumaném prostředí "něco" vadí, a toto "něco" umět pojmenovat. Kopřiva (1997: 21) píše o tom, že psychologové upřednostňují klienty mladé, atraktivní, dobře vypadající před těmi starými, nehezkými a špatně oblečenými. A toto zjištění dává do souvislostí s individuální zkušeností, osobností nejen psychologů, ale i ostatních profesí jednajících a pracujících s lidským vztahem. Chci touto kapitolou upozornit na nutnost reflektovat svoji životní zkušenost a současnou osobní situaci na pozadí výzkumu. Výzkumník zkoumající rozvod a zároveň jej prožívající ve svém osobním životě bude mít velmi složitou úlohu oddělovat osobní a pracovní. Tím netvrdím, že osobnost je jednou provždy vypořádána, utvořena, že je to Já existující mimo nás. Naopak. Je vyvíjena a vztahuje se k prožitému. A právě proto s ní můžeme pracovat již před samotným výzkumem.

Zítřejdu na to šetření, tak se musím nechat naočkovat proti svrabu. Ty sis tam dal čaj? A to ti nevadí ta žloutenka, ten bordel, co tam maj?

29.

Pokud má výzkumník k danému prostoru vztah velmi negativní, nemůže se v něm pohybovat či v něm setrvat po dobu sběru rozhovorů, aniž by tuto antipatii respondenti poznali. Lidé z okraje mají totiž silně vyvinutý smysl pro prezíravé jednání. Možná proto, že se s ním setkávají denně a na každém kroku. Pokud je s nimi jednáno férově, na rovinu, bez předsudků, pokud jsou si jisti, že jsme ti, kteří umí naslouchat, je výzkum velmi příjemným zážitkem.

Nechej, to je dobrej gadžo.
Pro tebe udělám všechno, jestli chceš něco sehnat, řekni.
To je dobře, že jdete, vy ste takový zlatička.

30.

Tato kapitola se mi nepíše zrovna nejlépe, téma je obsáhlé a ještě příliš "živé". Mnoha prožitkům se nechce ze šuplíku vylézt na analytické světlo mikroskopu. Nejde o žádné kostlivce ve skříni, mnohem více to souvisí se situací, že jsem stále zaměstnán jako sociální pracovník. Analýza těchto událostí, se kterou jsem začal především v diplomové práci o prostoru a pravidlech prostituce, přináší mnoho otázek o legitimitě sociální práce (srovnej především Van Der Laan 1998). Odpovědět na ně či dokonce formulovat je - toho nejsem prozatím, bez odstupů, schopen. Přesto musím upřímně napsat, že mne pět let v nebezpečném prostoru změnilo. Není rozhodně nijak lehké podávat ruku člověku, který má svrab, pít čaj z hrnečku sotva vymytém studenou vodou z vědra, dívat se na osmnáctiletou dvojici, jak si navzájem do různých míst těla injekčně aplikuje heroin, mluvit s člověkem, který dostal trest smrti (byl amnestován po roce 1989), mluvit s ženou, která posílá "šlapat" svoji nedospělou dceru... Jednoduše setkávat se s chováním, o kterém je možné číst spíše ve studiích z jiných míst, než je Česká republika.

31.

Výzkumník, který se vydá do takovýchto prostorů, by měl znát své osobní hranice, aby se vyhnul mnoha nepříjemnostem. Dobrým prostředkem pro poznání vlastních hranic jsou nejen rozhovorová cvičení, tak jak o tom píše Chenail (2000: 5), ale i nácviky situací, které mohou nastat. Velmi dobrým a smutným popisem osobních hranic je příběh americké fotografky, která pořizovala fotografie mentálně retardovaných osob, v knize Sontagové (2002).

Bezpečná zóna v nebezpečném prostoru

*Nedotýkej se ani drátů spadlých na zem.
Za případnou ztrátu věcí neručíme!*

32.

V prostoru, do kterého výzkumník vstupuje, již existují různé strategie různých aktérů, tak jak o tom ve svých studiích píše například Kfoury a Spiner (2001); Erickson, Butters a McGilicuddy (2000); Williamson a Folaron (2001). Problém je v tom, že mnoho z těchto strategií chování, pravidel prostoru výzkumník nezná (jinak by je nešel zkoumat). Výzkumník se s nimi seznamuje takřikajíc za pochodu, mnohdy v plném běhu, v úprku. Je dobré tyto situace analyzovat odděleně od samotného výzkumu, ihned po jejich uskutečnění, neboť tím výzkumník lépe porozumí aktérům a jejich prostoru.

33.

Jednou z nejdůležitějších situací je samotný vstup do prostředí. První dojem je strůjcem mnoha následujících událostí. Jedná se o koncept začleňování, tak jak jej uvádí například Goffman (2003: 66). Přece jen přijít do bytu, jehož obyvatelé jsou závislí na heroinu, v saku, s koženým kufříkem a první otázku směřovat po zásuvce na připojení notebooku asi není to pravé. Přírozenost, vzhled, vystupování výzkumníka mohou jak zkomplikovat, tak velmi ulehčit přístup do komunity. Williams a Dunlap (1992: 347) definují chování, ulehčující vstup do komunity, jako *friendly stranger* nebo *friendly outsider*. Přátelskost ano, tomu lze porozumět, ale stejný důraz je nutné klást i na ono cizinec. To znamená, že musím respektovat hranice, které dotazovaný vymezí. V kontextu začleňování se do nového prostoru to znamená jakési budování bezpečné zóny, kde se mohu jako výzkumník či sociální pracovník pohybovat. V prostoru pouliční prostituce to bylo především porozumění roli pasáků/ochránců dívek. Většinou to byli ti, kvůli kterým se ženy nechtěly nechat kontaktovat, bály se. Pasáci/ochránci se zase báli toho, že jsme policisté, kteří chtějí zjistit, pro koho dívka pracuje, že chceme ženu unést,

že ji chceme umístit do léčebny. Zpočátku k nám přistupovali, jakmile jsme dívku oslovili. Později, když viděli, že kontakty jsou přátelské, dodržujeme jejich pokyn, abychom už odešli, přestali za oslovovanými dívkami chodit. Např. hovoříme spolu, najednou se z protější strany silnice ozve zapískání. Ohlédnu se, tam stojí ochránce dívky a klepe si na hodinky. Pokýváme hlavou a odcházíme pryč. Respektování těchto pravidel mělo za následek, že nás ženy potom samy varovaly:

Už běžte, on je tamhle v parku, kouká na nás.

34.

Rozdělení na cizince a ty, kteří zde jsou "doma", nedělají v těchto případech výzkumníci nebo sociální pracovníci, ale právě členové komunity. Nepřestupovat takto vyhrazený prostor znamená vyhnout se případným problémům. Bezpečnou zónu však buduje i výzkumník. V několika případech jsem byl pasován do role toho, který zachrání ženu tím, že si ji vezme domů, byly mi nabídnuty sexuální služby, a to dokonce zadarmo:

Ty jseš sympatickej, pořád sem chodíš, vezmeš si nás domů, jo?
Dneska to nestaví, pudeš se mnou ty?
Ahoj, chcete ho vykouřit?

35.

V tomto případě je nutné reagovat, ohraničit prostor, který je pro mne jakožto cizince bezpečný.

36.

Bezpečný prostor není jen fyzická vzdálenost či blízkost výzkumníka a zkoumaného. Dalším prostředkem, jak může být budována vzdálenost či bezpečnost výzkumníkova, je jazyk. Nebezpečná prostředí, kterými jsem prošel, byly především byty uživatelů či prodejců drog, erotické kluby, trasa pouliční prostituce, prostory romské a ukrajinské komunity. V daném prostředí zkoumaní v určitém bodě přešli v rozhovoru se mnou (většinou byl veden česky nebo rusky) do jiného jazyka- romštiny, ukrajinštiny, moldavštiny... Začali si vysvětlovat mezi sebou.

To jsou naše věci, co si říkáme.
Počkej chvíli, musím mu něco říct.
Co jste si říkali? Ále, nic.
"Proč mluvíš romsky?" Ptal se jeden Rom druhého, který přišel za námi a začal mluvit romsky. "Aby gadžo nerozuměl, co tomu má co rozumět."

37.

Vybudovali si při nezměněné fyzické vzdálenosti bezpečný prostor, ve kterém se mohli pohybovat nezávisle na přítomnosti výzkumníka. Znalost jazyka takřikajíc domorodého mohla tuto svobodu změnit. Pro typ výzkumu, kdy se výzkumník pohybuje v nebezpečném prostoru, se mi jeví neznalost jazyka výhodou. Nedostanu informace, které mohou ohrozit moji bezpečnost, nedostanu tak informace, které mě mohou začlenit do komunity. Jsem udržován vně. Nikdy jsem nebyl tázán, zda umím romsky (tento dotaz jsem dostal jedině od úředníků, nikdy ne od členů komunity). Bylo samozřejmé, že nerozumím. Nikdy nedošlo k nedorozuměním, všichni rozuměli dostatečně řeči, ve které byl rozhovor veden. Jsem přesvědčen, že pokud bych znal jazyk, nedostal bych se do prostoru, do kterého mi byl umožněn přístup, tak snadno. Déle by trvalo budování bezpečného prostoru, vymezování role. Prostory, které díky neznalosti mého jazyka mohly být obývány a sdíleny společně, by se staly při znalosti jazyka nebezpečné. Nutně by byly uzavřeny, patřily by pod kontrolu aktérů, kteří jsou zkoumáni. A strategie budování bezpečné zóny by tak při znalosti jazyka musela být jiná.

38.

Ještě je nutné upřesnit, co míním onou "znalostí jazyka". Jde o znalost takovou, abych se byl schopen dorozumět. A bych byl schopen vést dialog. Nemyslím tím znalost žargonu či slangu. Ten představuje většinou jen několik slovíček či vět pro přesně definovanou věc, situaci, úkon. Netvoří samostatný jazyk. Znalost slangu je samozřejmě výhodou. Otevírá nový prostor pro porozumění situaci, zvyšuje důvěru, neboť ten, kdo zná slang, se v prostředí již nějakou dobu pohybuje, není to jen povrchní zájem, ale znalost věci.

Joj, ty si pícháš, jo, ty seš degeše, proč to nekouříš?

Čekám nástup, dostal jsem elpičko.

Tyhle buchny maj jiný značení, místo čtyřicet ber šedesát.

Ta mi podělala zákazníka, je samej intrik.

39.

Takovéto věty se v rozhovorech začaly objevovat až po dvou letech pohybu v komunitě. [2] Občas jsem byl překvapen, kdy bylo slangové slůvko použito. Jakoby se jednalo o zkoušku, která je zakódována mezi řečí. Pokud jsem rozhovor nepřerušil a nezeptal se, situace zůstala klidná a plynoucí, rozhovor pokračoval bez zastávky pro vysvětlení. Nedrhnul, plynul. V takovémto případě mohlo být více času věnováno samotné popisované situaci, tématu. Výzkumník nemusel zastavovat výpověď či vracet se k jednotlivým slovům a žádat o jejich vysvětlení. Pokud k takovému vysvětlování došlo, zkoumaní se již většinou nedostávali zpět k situaci, měli své věty i celé rozhovory mnohem víc pod kontrolou, vedli je "svým" směrem.

Důvěra

*Neklepat!
Jen pro objednané!*

40.

Velikost prostoru závisí i na důvěře, kterou výzkumník vzbudil. Důvěra je něco, co se buduje stále. Nelze říci: "Teď mám tvoji důvěru, a jsem za vodou. Mohu se chovat, jak chci." Neplatí to v běžném životě, ani ve zkoumaném prostoru. Důvěru je možné budovat tím, že do prostoru budu chodit pravidelně:

Že se vám sem chce chodit v takové zimě, to já bych byla doma.

41.

Tím, že výzkumník používá stejných prostředků jako členové komunity, v tomto případě zejména prostředků MHD:

Byli tady nějaký sociální pracovníci, ale přijeli autem a hned zase odjeli, ani nevystoupili. To s váma se dá povídat.

42.

Důvěru je možné budovat nejen samostatně, ale i za pomoci osoby, která je v komunitě známá, která kontakt zprostředkuje, domluví. Někdy tento člověk vykoná práci za výzkumníka, aniž by o tom věděl:

Ahoj, my jsme... Jo, já vás znám, Tony mi o vás říkal.

43.

V tomto případě není nutné vysvětlovat roli a budovat prostor, již tak bylo učiněno -

kontakt tedy navazuje na předcházející kontakty s jiným členem komunity. Důležité je upozornění, které formulují ve své práci Williams a Dunlap (1992: 348). Při uvedení do prostoru někým jiným je zapotřebí být již obeznámen s hierarchií tohoto prostoru. Někdo, kdo je na žebříčku důležitosti níže nebo někdo, kdo má sám problém se v komunitě udržet, vás nemůže uvést do prostoru a zajistit vaši důvěryhodnost. Naopak, může vaši pozici ohrozit. Příkladem může být situace, kdy prostitutka zprostředkovává naše setkání se svým pasákem/ochráncem:

Ilona nás zavedla na druhou stranu ulice a představila svému ochránci, pro kterého již několik měsíců měnila injekční stříkačky. "Tak to jsou voni." Stojíme před člověkem, který se dívá někam vzhůru, vůbec ne na nás, vůbec nereaguje na naši přítomnost. "Tak my přijdem, až budeš mít lepší náladu," ukončuje kontakt můj kolega a odcházíme.

"Ahoj, tohle je kámoš, má problémy se žílama." Tak nás představuje jeden ochránce druhému, stejnému, který s námi v přítomnosti Ilony nemluvil. "Tady to mam." Vyhrnuje si bundu, ukazuje absces a začíná mluvit o tom, jakým způsobem k němu přišel.

44.

Kontakt v druhém případě měl úplně jinou atmosféru, od tohoto setkání nás tento pasák/ochránce zdraví, sám si mění.

45.

Vymezení role je také velmi důležitým činitelem při budování důvěry:

Dobrý den, my sem chodíme pravidelně, dáváme holkám kondomy, děláme testy na AIDS, neubližujeme jim, ani nejsme policajti. Můžeš nás tu potkat každý pondělí a středu.

46.

Pracovníci se zde vymezují pozitivně, především jako pravidelní návštěvníci, to znamená známí dalším členům komunity, také jako zprostředkovatelé či poskytovatelé pomoci (kondomy, testy). A vymezují se i negativně. Zaprvé jako neubližující dívkám, což může být chápáno především jako vymezení se vůči zákazníkům, kteří ženám ubližují. A druhým negativním vymezením je zdůraznění odlišné role od role policistů. Je zajímavé, že takto pojaté odlišení jsem našel i v jiných studiích: *I'm OK and no cop* (Williams, Dunlap 1992: 347). Vymezení rolí přijde mnohdy poměrně draho, jak mi potvrdil jeden dealer heroínu, se kterým jsem se setkal po jeho tříletém pobytu ve vězení.

Když jsem tě poprvé potkal, když si mě oslovil, tak jsem zahodil tři gramy, já myslel, že si policajti.

47.

Tři gramy heroínu mají cenu asi tak tři tisíc korun.

48.

Vymezení role v nebezpečném prostoru nemusí být trvalé. Pokud je výzkumník uváděn do komunity či do prostoru průvodcem (jinou osobou), může tato osoba přetlumočit roli jinak. Výzkumník může být představen jako máma, teta, sestra, jiný fiktivní příbuzný nebo jako autor knihy, znalec (Williams, Dunlap 1992: 351). Je důležité vědět o tomto momentu předem, být na něj připraven, nezačít v tomto bodě s vyjasňováním rolí s průvodcem a komunitou. Tím ztratí kredit průvodce i výzkumník.

Tohle je můj kámoš, chce se tě na něco zeptat, před ním můžeš mluvit. Můžeš přijít k nám, já řeknu, že si známá z nemocnice.
(citováno z *field notes* sociální pracovnice)

49.

Tyto situace v sobě již zahrnují etický kodex výzkumného šetření, jestli jsem schopen zůstat v roli příbuzného, v roli kamaráda, jestli mohu hrát roli známé z infekčního oddělení nemocnice... Myslím si, že je dobré vyjasnit si s průvodcem, jakým způsobem budu představen dřív, než se tak stane. A domluvit se s ním na pravidlech představování.

50.

Dalším fenoménem je humor. Humor dokáže rostoucí napětí neutralizovat, překlenout špatnou otázku, dlouhé ticho. Například na onu výše zmíněnou nabídku k sexuálním službám jsem odvětil:

Jo, klidně, ale musíš mi dát účtenku, aby mi to v práci proplatili.

51.

Na druhou stranu je nutné i při používání humoru pamatovat na to, že nejsem v rekreační zóně (Williams, Dunlap 1992: 354), na posezení u piva, ale že se pohybuji v prostoru, kde ženy bývají znásilňovány svými zákazníky, kde jsou prodávány drogy, kde mohou nastat problémy.

52.

Při analýze jsem byl překvapen, kolik situací začíná jakýmsi "tlacháním", bezvýznamným povídáním třeba o počasí, o tom, jak to dneska nejde atd. Někáká konverzace je rozhodně lepší než žádná. Udržuje kontakt, interakci. Po takovém (jak se zdá nezbytném) úvodu teprve nastává čas na otevření dalších témat.

Kriminální chování

*Nemluvte za jízdy s řidičem!
Cestující jsou povinni se za jízdy držet!*

53.

Výzkumník se může setkat s kriminálním chováním v mnoha formách. Jednou z nich je nabízení zboží. Za dobu pěti let mi bylo v bytech dealerů a drogově závislých a na ulici pasáky/ochránci i prostitutkami nabízeno mnohé. Jednou z výrazně zastoupených položek byly drogy. Opět pro mne ze známosti zdarma. Jednalo se v podstatě o všechny dostupné druhy drog, nejvíce pervitin a heroin. Dalším nabízeným zbožím byly mobilní telefony. Jsou malé a snadno přemístitelné z jedné kapsy či obchodu do kapsy jiné. Setkal jsem se i s mnoha kuriozitami, například s obrovskou starodávnou a velmi zachovalou sadou laboratorních závaží. Jeden z uživatelů drog nabízel pouze knihy. Později, když jsem jej potkal, mi smutně oznámil, že mu byl do antikvariátů zakázán vstup...

54.

O těchto situacích nepíší proto, abych vyzvedl svoji morálku, své odmítnutí, ale proto, že je dobré se před vstupem do takovýchto lokalit na podobné situace připravit a mít v zásobě několik způsobů, jak se k nim postavit. V případě nabízených drog mi pomohlo odmítnutí:

Ne, já lezu po skalách, pak bych nevěděl, kde je nahoře a kde je dole. Díky, to ne.

55.

Tolik důležité není samotné odmítnutí, jako spíše způsob, jakým tak učiníme.

Nedoporučuji odmítnutí s dovětkem hodnotícím takovýto způsob obživy či způsob života. Důležité je, aby odmítnutí bylo přirozené a zapadalo do vzorce chování.

56.

Další situace, při kterých se výzkumník setkává s kriminálním chováním, způsobují informace, které získává v rozhovorech s respondenty. Jsou to například informace o tom, kolik, kde a u koho si ten který člověk z komunity obstarává drogy. Je možné takovéto výpovědi zastavit, kontakt ukončit. Není důležité vědět, že muž, který právě vešel do bytu, je dealer, jeden z největších v kraji, jmenuje se XY, bydlí tam a tam a přijíždí s heroinem každé pondělí v osmáct hodin. Ale je důležité, že obyvatelé tohoto bytu mají kontakt na takového člověka, je důležité znát, jakým způsobem se k němu dostali atd. Hranice mezi informacemi chtěnými a nechtěnými vyplývají předně ze stanoveného cíle výzkumu. Obecně nejdůležitějším dokumentem, který takto kategorizuje informace, je ovšem trestní zákon (Zákon č. 140/1961 Sb.). V §167 (Nepřekážení trestného činu) v odstavci 1 jsou vyjmenovány informace, které je nutné oznámit, jestliže se týkají přípravy nebo páchaní uvedených trestných činů.

Sociologického výzkumu a sociální práce se mohou týkat např. tyto trestné činy: neoprávněné nakládání s osobními údaji, podle §178 odst. 3, nedovolená výroba a držení omamných a psychotropních látek a jedů podle § 187 a §188, znásilnění (§241). Ve druhém odstavci jsou pak uvedeny okolnosti, které zabraňují předání těchto informací. Jde hlavně o situace ohrožení vlastní bezpečnosti. I když informace o trestných činech nesměřují k budoucnosti, tedy k zamýšlenému spáchání trestného činu, ale do minulosti, tedy k již spáchané trestné činnosti, podléhají oznamovací povinnosti. Jsou uvedeny v §168 trestního zákona a jejich taxativní vymezení se shoduje s předešlým paragrafem. V odstavci 3 §168 je vymezeno, kdo tuto oznamovací povinnost nemá: duchovní, advokáti. Sociální pracovníci i sociologové podléhají těmto paragrafům stejně jako každý občan ČR. Při zkoumání v nebezpečném prostředí je dobré si tyto skutečnosti uvědomit a prostudovat příslušné dokumenty. Podle nich potom, ještě před vlastním vstupem do prostředí, vymežit hranice výzkumu.

57.

Nejvíce nebezpečným setkáním s kriminálním chováním je setkání *face to face*, tedy tváří v tvář. Zde jsou v zásadě možné dvě reakce. Jednou z nich je oznámení všeho, k čemu člověk má oznamovací povinnost, tak jak je vymezena v trestním zákoně. Druhou reakcí je neoznamovat nic. Sám jsem se ocitl v situacích, kdy mi byl ukraden mobil, kdy jsem se ocitl mezi dvěma peroucími se dealery drog, u napadení důchodce, u prostituce slečny, které bylo méně, než připouští zákon, byl jsem společně s kolegou ohrožován pistolí, ocitl jsem se v prostoru, v němž těsně před mým příchodem zákazník znásilnil prostitutku, viděl jsem mnoho modřin, bití... Každou tuto situaci jsem posuzoval velmi pečlivě a nemám pevný návod na řešení. Ukradený mobil jsem neoznámil, přestože jsem věděl, kdo mi ho vzal. Kolega stejnou situaci policii oznámil. Nemyslím si, že lze interpretovat tyto události tak, že ten se zachoval lépe, a ten hůře. Vlastně jsme byli oba vedeni strachem o vlastní bezpečnost. Já jsem událost interpretoval tak, že pokud oznámím, vystavuji se osobnímu napadení, zatímco kolega se bál stupňujícího útoku na svojí osobu (nejdřív mobil, potom peníze...). Opět se dostávám k osobnosti výzkumníka, jeho hranicím a etice výzkumu. Při setkání s násilím je led výzkumu v nebezpečném prostoru nejtenčí.

58.

Při setkání s násilím lze použít jednu techniku, kterou jsem občas uplatnil a která se mi osvědčila. Nehrát si na hrdinu, pamatovat na to, že jsem outsider, a vzít nohy na ramena. Byl jsem potěšen, když jsem zjistil, že uvedenou metodu přiznává i někdo jiný (Williams, Dunlap 1992: 358). Po delším pobytu v komunitě lze situaci předvídat.

Například pokud do rozhovoru s drogovým uživatelem vpadne jiný s tím, že mu zpovídaný dluží nějaké peníze. V mnoha případech se tato situace vyvine ve fyzický kontakt. Proto je dobré na nic nečekat a se slovy, že mám ještě něco na práci, urychleně opustit prostor.

59.

V tomto bodě, při setkání s kriminálním chováním, s násilím, nelze určit žádná přesná pravidla. Nakonec výzkumník jakožto outsider, cizinec zůstává sám. Velmi nesouhlasím s Girtlerem (2001), který ve své práci předepisuje premisu nezasahování do prostoru, děj se co děj. Při této příležitosti cituje Roberta E. Parka. Ten, když se ho studenti ptali, jak by se zachoval v určité problémové situaci, řekl: "*Not a damn thing. A moral man cannot be a sociologist.*" "Ani ň. Morální člověk nemůže být sociologem." (Girtler 2001: 183). Já si naopak myslím, že může. Ale nechci tím nikterak snižovat hodnotu díla obou autorů, v mnoha bodech mého sociologického zkoumání se k jejich přístupu ke zkoumání sociální reality s pokorou hlásím. Téma by jistě vydalo na samostatnou studii; mohl bych ho ještě rozvést, to by ale tento článek nabral trochu jiný směr.

60.

Další setkání pro výzkumníka vpravdě nepříjemné může být setkání s fámou. Najednou se někde z ničeho nic objeví tvrzení, že nejste výzkumník, ale policista, neboť ten byt, ve kterém jste se včera pohyboval, dnes navštívila policie. Takto obviněn jsem byl nejednou. Najednou se někdo zeptal, někdo nepřišel na smlouvenou schůzku, jiný přešel na druhou stranu ulice. Fáma se na jedné straně vyznačuje svojí nejednoznačností a na straně druhé anonymitou původu (srovnej Kapferer 1992). Oba faktory působí ve prospěch výzkumníka, fáma nemůže zasáhnout celou komunitu. Vždy se najde někdo, kdo jí neuvěří. Od tohoto místa je nutné začít znovu. Znovu budování důvěry, znovu nastavování bezpečného prostoru a analýza všech tvrzení o fámě, ke kterým se dostanete. Je důležité s fámou nebojovat, vždyť není jednoznačná, tak to ani nejde. Je důležité mnoho se na ni neptat, neboť nemá původ. Je však dobré vyslechnout, co vám kdo o fámě poví, protože patří do zkoumaného prostředí.

61.

Zvláštním druhem fámy je propuknutí psychické nemoci, které se může objevit zejména u uživatelů pervitinu. U některých lidí může v důsledku užívání pervitinu nastat toxická psychóza, slangově nazývaná "stíha". Toto slangové označení nejlépe vypovídá o obsahu této poruchy. Člověk se cítí být stíhán okolím. Okolí zpravidla představuje někoho, koho se uživatel nejvíce bojí, v mnoha případech policisty. Vidí je všude, všichni jej sledují, poslouchají, povídají si o něm. Je to stav, který souvisí s užíváním drogy, ale zůstává i po odeznění jejího účinku. Jedinou pomocí je hospitalizace dotyčného v nemocnici. Pokládám zde za důležité upozornit i na tuto situaci, protože je dobré předem si promyslet řešení situace.

Odměňování respondentů

*Přepočítejte si vrácené peníze u pokladny,
na pozdější reklamace nebude brán zřetel.*

62.

Dalším problematickým bodem je odměňování lidí, se kterými probíhají rozhovory. Erickson (2000: 770) při rozhovorech se ženami živícími se prostitucí a užívajícími heroin dal každé z žen dvacet dolarů, jídlo a pití. Sám jsem byl při výzkumu skryté drogové scény (1998) instruován, že přímá platba nikoli, ale útrata v hospodě nebo za

cigarety ano. Opět neexistuje žádný předpis, který by jednoznačně zakazoval, či naopak doporučoval placení, či neplacení za rozhovory. Při studiu těchto přístupů se mi zdá, že řešení lze odvodit z délky výzkumu. Pokud se jedná o výzkum dlouhodobý, kdy je v rámci prostředí navázáno mnoho kontaktů a je čas na vytvoření vztahu mezi příslušníky komunity a výzkumníkem, potom si myslím, že není nutné přikročit k placenému kontaktu. Naopak, mohlo by se stát, že se zkoumaný urazí. Buď proto, že je odměna vzhledem k tomu, jaký výdělek ona/on má, příliš malá, nebo přestane věřit tomu, že je výzkumník veden skutečným zájmem, nikoli grantem.

63.

Pokud je ovšem třeba do komunity proniknout rychle, potom je možné kontakt vykoupit. Spíše než samotné peníze bych volil cigarety nebo kávu (srovnej např.: Erickson 2000; Girtler 2001; Williams, Dunlap 1992; May, Harocopos a Hough 2002 a další). Při rychlém proniknutí do zkoumaného prostoru je riziko nebezpečí větší, neboť není čas na rozpoznávání chování, pravidel a zvyklostí ve zkoumaném prostoru. I to je třeba v zamýšleném výzkumu uvážit.

Policie

*Tašky ukažte na vrátnici bez vyzvání.
Visačka budiž nošena viditelně!*

64.

Pokud výzkumný cíl zavede výzkumníka do nebezpečného prostoru, dříve či později se dostane do kontaktu s policií. Ten může být různý. Jeden z možných popisují výzkumníci Williams a Dunlap (1992: 359). Jednou v noci se jeden z nich procházel po ulici ve čtvrti, kde se prodávaly drogy. Zastavilo policejní auto a policista se zeptal, proč se zde potlouká a kupuje drogy, proč je nekupuje v místě, kde bydlí. Zadržel jej a přitiskl na kapotu auta a prohlídal. Když nenašel drogy a zjistil, že bydlí o dva bloky dál, propustil jej. Tento kontakt s policií byl nakonec velmi úspěšný pro vstup do komunity, neboť jej viděli dealeri drog a přesvědčili se na vlastní oči, že výzkumník není policista.

65.

V téže studii Williams a Dunlap (1992: 359) uvádějí případ kolegy Incardiho (na základě ústního vyprávění), který byl zadržen v domě uživatelů a distributorů drog, odvezen na policejní stanici, tam držen pět hodin a propuštěn. Tyto příklady z americké literatury uvádím zejména proto, že legislativa ČR (stejně jako v USA) neuvádí žádný speciální režim pro výzkum. Na výzkumníka i sociálního pracovníka je pohlíženo stejně jako na jakéhokoli člověka na území ČR. Uvedené situace se tedy mohou stát i v ČR.

66.

Kontakt s policií je možný v několika rovinách. Především se jedná o kontakt policie z oblasti vyšetřování drog, jak je uvedeno v předchozích případech. Další složkou policie, se kterou je možné přijít do styku, je mravnostní policie, mající na starost oblast prostituce, pornografie, mravnostní trestné činy. Mnohem pravděpodobnější kontakt je s policií, která působí v terénu a která do něj vyjíždí z místního policejního oddělení, a také s policií městskou. Pravděpodobnější proto, že tyto složky policie jsou uniformovány, a tedy viditelnější než členové speciálních oddělení. Odlišná je proto strategie i kontakt. Zatímco s uniformovanými policisty se jedná především v terénu, do kontaktu se specialisty je možné přijít spíše na oddělení policie.

"Prý budete dělat tu terénní sociální práci, můžete přijít k nám si o tom popovídat?" Takto

jsem byl osloven na počátku svého působení v pozici terénního sociálního pracovníka jedním z policejních specialistů. Samozřejmě šlo o předávání informací. Pokud získám informace o drogách, bytech, osobách, potom je mám předat policii. S dovětkem, že si mohou informace o tom, kde se budu pohybovat, zjistit a mohu mít problémy, pokud informace nepředám.

67.

Informace o výskytu terénních pracovníků v lokalitě v tomto případě předběhly jejich samotné působení zde. Jednání policejních specialistů mělo především "preventivní charakter". K žádnému dalšímu kontaktu již nedošlo. Ale to zřejmě proto, že jsme se na rozdíl od Williamse a Dunlapa stýkali především s uživateli drog, zatímco výzkum amerických etnografů byl zaměřen na dealery. Situace, které se staly v Americe, jsou tedy v případě shodně zaměřeného výzkumu velmi pravděpodobné i zde.

68.

Možné strategie řešení těchto problematických situací jsou dvě. Jedna z nich je kontaktovat a informovat policii před započítím vlastní terénní práce, vlastního terénního výzkumu. Seznámit je s cíli výzkumu, strategiemi, pohybem v lokalitě. Je nutné informovat jak Policii České republiky, tak i policii městskou, pokud se v dané lokalitě její příslušníci pohybují. Druhým postupem je možnost neinformovat a při případných problémech nevypovídat, nechat se zatknout a až na oddělení při výslechu uvést, že jsem výzkumný pracovník, zavolat vedoucího výzkumu, a ten společně s právníkem zajistí další kroky. Tento postup je shodný se strategií popisovanou v rámci výzkumu drogové scény v New Yorku etnografy z Vera Institutu (srovnej Williams, Dunlap 1992: 360). Je zajímavé, že tento postup nebylo nutné v rámci celého výzkumu použít, ale osvědčil se při výzkumu následujícím, kdy se etnografové věnovali problematice AIDS (tamtéž). Což znamená, že jej není nutné zužovat jen na drogové prostředí.

69.

Zde je nutné připomenout opět trestní zákon, § 167 a § 168. Výzkumník ani sociální pracovník nepodléhá žádnému zvláštnímu režimu. To znamená, že strategie jsou spíše preventivní, přenechávají vyjednávání, řešení a strategii znalci práva, který ale není schopen zaručit beztrestnost(!), jen mírní rizika nastalé situace! V důsledku těchto paragrafů není nutné oddělovat výzkum zaštitěný institucí a výzkum samostatného výzkumníka, neboť právní odpovědnost v obou případech nese jedinec (výjimkou by byla pouze situace, kdyby instituce vyloženě pracovníkovi protiprávní postup vnutila). Opět tedy nejvíce záleží na výzkumníkovi, jak situaci vyhodnotí a zda za takovýchto legislativních podmínek do terénu půjde.

70.

V sociálních institucích se v současné době oba přístupy kombinují. Je běžné, že terénní sociální pracovníci mají průkazky, kde je uvedeno, co dělají, instituce, pod kterou pracují, a možnosti kontaktu na vedoucí instituce. Jsou opatřeny i fotografií pracovníka. Kopii těchto průkazek dostává policie. Navíc mají instituce vypracován manuál pro styk s policií, kde je uvedena osoba (většinou vedoucí zařízení), která kontaktuje právníka (ve většině případů smluvně vázaného předem) a která jediná poskytuje informace. Pracovníci jsou instruováni nevypovídat. V případě sociologického výzkumu jsem se v České republice s takto pojatou ochranou výzkumníků neseťkal.

71.

Samotné setkání s policií se nemusí primárně týkat právě výzkumníka. Výzkumník zde může být v roli pozorovatele, který je následně předvolán svědčit. Ale to se dostávám jinam, k zasahování výzkumníka do zkoumaného prostoru.

Konec výzkumu neznamená konec nebezpečí

*Po 22. hodině zamykejte dveře!
Alkohol na pracoviště nepatří!*

72.

"Tak, výzkum skončil, čeká mě teplo kanceláře." To je velký omyl. V kanceláři nebude výzkumník celý zbytek života, také musí vyjít nakupovat, "vyvést" manželku do společnosti, syna do kroužku a sebe do hospody. Prostě pohybovat se po městě. A přestože nenavštíví přímo nebezpečný prostor okraje města, přesto výzkumník potká "své" respondenty.

73.

Setkání s lidmi ze zkoumaného prostředí je jev, který není zcela zanedbatelný. Mnohokrát se mi stalo, kráčeje s kočárkem na procházku, že jsem byl osloven bezdomovcem, nikoli kvůli poskytnutí peněz, ale se zájmem o rozhovor:

Co to vezeš? ... To je tvůj? ... Hezký, kluk? ... Ukaž, ten je hezký, ještě děláš ty rozhovory? ... Pamatuješ si na Frantu, tak ten sedí...

74.

Mnohdy to opravdu není příjemné, zvláště děje-li se to na místě, kde je nashromážděno mnoho lidí, například na zastávce tramvaje. Výzkumem v nebezpečném prostředí se z výzkumníka stává osoba diskreditovatelná (Goffman 2003: 54,55).

Po kolejích za plného provozu kráčel muž pod vlivem drog, nevnímající žádný dopravní prostředek, ani lidi, kteří jej pokradmu sledovali. Byly tři hodiny odpoledne, rušná hlavní ulice. Muž, se kterým jsem se setkal kdysi dávno a pamatoval si jej, se neomylně přiblížil až ke mně. "Ahoj," zahulákal na celou ulici, takže i ti, kteří mu nevěnovali pozornost, se otočili. "Potřebuju přepsat pas." Naštěstí v tomto momentě přijela tramvaj, takže jsem nastoupil: "Jedu, ahoj, nemám čas." "Ahoj, ozví se!" neslo se za mnou. Udivení lidé si mě prohlíželi ještě v tramvaji. Mnozí si šeptali...

75.

Dodnes nerozumím tomu, proč jsem byl zařazen do role padělatele pasů. Ale z oné tramvaje jsem na následující zastávce urychleně vystoupil. Ano, já vím, tímto chováním jsem jenom "podepsal" svoji novou roli.

76.

Nejinak je tomu v případě, kdy jedu domů a přistoupí lehká dívka, jedoucí do práce ve svém pracovním ošacení. Přisedne si a povídá. Nastupujícími cestujícími jsme identifikováni jako dvojice, tedy pasák/ochránce a prostitutka. Tyto situace jsou spíše úsměvné, ve stejném úsměvném duchu o podobných píše i Girtler (2000), ale jsou i vážné věci, které mohou výzkumníka potkat po skončení výzkumu.

77.

Pohyboval jsem se v bytě, kde jsem sbíral informace o romských uživatelích drog. Výzkum či práce v této lokalitě skončila, kontakt s obyvateli bytu jsem přerušil. Po půl roce vyšel v místním tisku článek o tomto bytě, byla v něm umučena žena, které tento byt patřil. "Nájemci" ji drželi ve skříni, topili ji ve vaně... Dvojice byla později odsouzena k devíti a čtyřem letům odnětí svobody. Tato informace mi způsobila několik bezesných nocí. Takovéto situace ve výzkumníkovi "zůstávají", těžko se jich zbavuje.

Praxe v sociální práci je taková, že se o situacích hovoří s odborníkem z řad terapeutů, psychiatrů, lékařů (o styčných bodech v kvalitativním výzkumu srovnej Chenail 1991, 1996). Nástroj se odborně jmenuje supervize. Sám jej pravidelně využívám a myslím si, že je to nástroj užitečný a očist'ující.

Malá poznámka na závěr

*Přejděte na protější chodník.
Čerstvě natřeno!*

78.

Nebezpečí nemusí přijít jen ze strany prostředí, které je zkoumáno. Může také vzniknout až po publikování výsledků výzkumného šetření, až po zveřejnění faktů, které většinová společnost nechce slyšet, vidět, přijmout. V této souvislosti bych rád upozornil především na debatu o výzkumu Cathrin Shauer "Děti na ulici", která byla uveřejněna v říjnu 2003. Knihu se mi dosud nepodařilo získat, takže nemohu psát přímo o ní, ale v tomto případě nejde ani tak o knihu samou jako spíše o mediální přestřelku, která kvůli ní započala. Jedná se o publikaci německé socioložky o dětské prostituci v českém pohraničí. Bezprostředně po jejím představení v Německu (které proběhlo pod záštitou manželky německého prezidenta Christine Rau) se ke knize (výsledkům sociologické studie) vyjádřil ministr vnitra České republiky, který autorce vyhrožoval žalobou. Ke kritice se připojilo mnoho politiků, kriminalistů, sociálních pracovníků, policistů, všechny hlasy lze shrnout do společného jmenovatele: lži a pomluvy, žádný vědecký výzkum. V celém tomto mediálním diskurzu chybí jediný hlas sociologa, který by analyzoval knihu z hlediska odborného nebo který by analyzoval diskurz o této knize. K danému tématu nevznikla žádná polemika na stránkách odborných periodik. Jakoby prostředí dětské prostituce bylo tabu i pro sociology. Články v neodborném tisku komentovaly ve většině případů samotný jev dětské prostituce či reakce politiků, nikdy etickou stránku výzkumu (k tématu např.: Čulík 2003; Komárek 2003; Senková 2003; Kedroň a Pokorný 2003; Steiner a Tvarůžková 2003 atd.). Pevně věřím, že tato malá poznámka způsobí, že kniha ani mediální přestřelka nezapadnou a dočkají se odborné analýzy.

Shrnutí

*Hasiči 150
Záchranná služba 155
Policie 158
Městská policie 156
Jednotné evropské číslo tísňového volání 112
Tísňové linky lze použít zdarma i z mobilních telefonů!*

79.

Dlouho jsem váhal, jakým způsobem celý text uzavřít, shrnout. Pomohla mi náhoda. S novou kolegyní jsme procházeli prostorem pouliční prostituce. Bylo to její první setkání s nebezpečným prostředím. Poté, kdy jsme v kanceláři seděli nad zápisy, zeptal jsem se, co ji překvapilo. Odpověď byla stejná jako u předchozích kolegů a kolegyní: "To, že se s nimi dá mluvit, že jsou přístupní, že to proběhlo v klidu." Překvapila ji bezpečnost v nebezpečném prostoru, překvapila ji všednost v prostoru nevšedním.

80.

Proto chci na závěr znovu upozornit, že situace popsané v textu byly sbírány více než pět

let, jsou součástí více než stostranných *field notes* a poznámek z nebezpečného prostředí. Ano, v nebezpečném prostoru vládne všednost, situace bezpečné a obyčejné převládají. S parafrází docenta Chocholouška z filmu *Jáchyme, hod' ho do stroje* lze souhlasit: "Omlouvám se, ale tyto situace se v dějinách našeho ústavu staly dvakrát, opravuji třikrát v jeho historii." Největším nebezpečím pro výzkumníka je hledání takovýchto "velkých" situací, protože pro ně začne přehlížet situace malé, všední. A tohle pravidlo platí v jakémkoli prostoru.

Poznámky

[1] Zde je velmi problematické označení mužů, kteří se pohybují v oblasti prostituce. Nejrozšířenější je označení pasák, které zdůrazňuje vykořisťovatelskou roli. Na druhou stranu v některých studiích je muž označen jako ochránce. Je tak zdůrazněna především jeho ochranná úloha. Tyto rozdíly v roli připomínají např.: May, Harocopos, Hough 2002; Matoušek 2004. Rozhodl jsem se pro použití obou výrazů, protože v tomto textu není důležitá role těchto mužů, ale zároveň je korektní zachovat obě vymezení.

[2] Byl jsem upozorněn na jinou možnou interpretaci tohoto u/slyšení slangových výrazů: Výzkumník je začne slyšet až poté, co jim věnuje pozornost. Což se nutně nemusí krýt s dobou jejich prvního použití respondenty. Zpočátku mohou být ve své novosti a neobvyklosti neslyšitelné. Osobně si myslím, že slangové výrazy mají několik úrovní, stejně jako každý jiný jazyk. Proto jsou nejspíš obě interpretace možné.

Literatura

ATKINSON, P. (1990): *The Ethnographic Imagination. Textual Constructions of Reality*. London / New York: Routledge

BERGER, P.L. (2003): *Pozvání do sociologie*. Brno: Barrister & Principal

BITRICH, T. (2002): Kvalitativní výzkum a česká legislativa. *Biograf*, (27): 91-104

ČULÍK, J. (2003): Je kritika ze zahraničí nepřipustná? *Lidové noviny*, 6. listopadu

DĚDEČEK, J. (1988): *Klejme píseň dokola. Georges Brassens texty písní*. Praha: PANTON

DIVERSI, M. (1998): Glimpses of street life: Representing lived through short stories. *Qualitative inquiry*, 4 (2): 131-148

ERICKSON, P.G. / BUTTERS, J. / MCGILICUDDY, P. / HALLGREN, A. (2000): Crack and prostitution: gender, myths and experience. *Drug Issue*, 30 (4): 767-789

GIRTLER, R. (2001): *Okrajové sociální kultury*. Brno: Masarykova univerzita

GOFFMAN, E. (2003): *Stigma. Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: SLON

HACAPERKOVÁ, D. (1996): *Prostituce - stále aktuální problém společnosti*. Diplomová práce. Praha: UK FF

HAMMERSLEY, M. / ATKINSON, P. (1989): *Ethnography. Principles in practice*. London / New York: Routledge

CHENAIL, R. J. (1991): Provocations for researching clinicians and clinical researchers. *The*

Qualitative Report, 1 (2-3)

CHENAIL, R.J. (1996): Questionnaire for an autobiographical portrait of a practicing therapist and researcher. *The Qualitative Report*, 2 (4)

CHENAIL, R.J. (2000): Rozhovorová cvičení: Lekce z rodinné terapie. *Biograf*, (21): 3-9

KAPFERER, J.N. (1992): *Fáma - nejstarší médium světa*. Praha: Práce

KEDROŇ, R. / POKORNÝ, J. (2003): Policie zná jen pár případů prostituce dětí. *MF Dnes*, 30.listopadu

KFOURY, N. / SPINER, T. (2001): *Street girls live hard and dangerously*. New York Amsterdam news, (92): 45

KOMÁREK, M. (2003): Ráj pedofilů? Snad. Určitě ráj prostituce. *MF Dnes*, 30. listopadu

KOPŘIVA, K. (2000): *Lidský vztah jako součást profese*. Praha: Portál

LITOMISKÁ, L. (2003): Prostituce jako společenský problém - možnosti řešení na regionální a národní úrovni. Diplomová práce. Praha: UK FSV

MATOUŠEK, P. (2004): Šlapeme spolu. Instituce pouliční prostituce. Diplomová práce. Praha: UK FSV

MAY, T. / HAROCOPOS, A. / HOUGH, M. (2002): *Z lásky nebo za peníze: Kuplíři a provozování prostituce*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci

MÜLLER, L. (2002): Rozbor problémů souvisejících s prostitucí a s obchodem se ženami a vymezení podmínek pro jejich systémové řešení z hlediska veřejné politiky. Diplomová práce. Praha: UK FSV

NAVRÁTIL, P. (2001): *Teorie a metody sociální práce*. Brno: Marek Zeman

PROFEM / ROZKOŠ BEZ RIZIKA, eds. (1996): *Ulice - silnice - dálnice*. Praha: ProFem / Rozkoš bez rizika

RÖSNEROVÁ, G. (2001): Strategie a způsoby řešení problému prostituce a obchodování se ženami v České republice po roce 1997. Diplomová práce. Praha: UK FSV

SENKOVÁ, Z. (2003): Oběťmi jsou i kojenci. Důkazy pro to máme. *MF Dnes*, 30. listopadu

SILVERMAN, D. (1993): *Interpreting qualitative data. Methods for analyzing talk, text and interaction*. London: Sage

SONTAGOVÁ S. (2002): *O fotografii*. Praha: Paseka

STEINER, D. / TVARUŽKOVÁ, L. (2003): Jednu malou, prosím. *Týden*, (46): 16-21

ŠAŠKOVÁ, V. (1995): Vývoj práva a prostituce v Československu. Diplomová práce. Praha: UK FF

TULEŠKOVÁ, M. (2003): Regulace prostituce v České republice. Diplomová práce. Praha: UK FSV

VAN DER LAAN, G. (1998): *Otázky legitimace sociální práce*. Boskovice: Albert

VESELÁ, J. / MALINOVÁ, H. / PALÁČEK, M. (1991): Aplikace systému sociální pomoci: Problematika prostituce. Nepublikovaná výzkumná zpráva. Bratislava: Výzkumný ústav práce a

sociálních věcí

WILLIAMSON, C./ FOLARON, G. (2001): Violence, risk and survival strategies of street prostitution. *Western Journal of Nursing Research*, 23 (5): 463-476

WILLIAMS, T./ DUNLAP, E. (1992): Personal safety in dangerous place. *Journal of Contemporary Ethnography*, 21 (3): 343-375

YOUNG, A., M. / BOYD, C. / HUBBELL, A. (2000): Prostitution, drug use and coping with psychological distress. *Journal of Drug Issues*, 30 (4): 789-801

[nahoru]

Informace o autorovi

Petr Matoušek (1970)

Během základní vojenské služby se vně kasáren uskutečnila sametová revoluce, což vedlo jak k reorganizaci podniku, ve kterém v dělnické profesi působil, tak i k reorganizaci osobní. V jejím rámci začal studovat sociální práci - bakalářský stupeň na ZČU v Plzni. Jako sociální pracovník pracoval s drogově závislými a různými jinými sociálními patologiemi. Později chtěl vědět co vlastně s těmi lidmi a se sebou sociální práci činí. Proto absolvoval pětiletý sebezkušenostní psychoterapeutický výcvik a posléze i magisterský stupeň biografické sociologie na FSV UK v Praze. I vlivem tohoto studia dnes již tolik sociálně nepracuje, stal se jednatelem občanského sdružení, přesto se snaží mnoho nejednat, spíše naslouchat, dívat se a komunikovat i s těmi nepatologickými. A protože těmto kategoriím a jejich hraniční čáře stále více/méně ne/rozumí, začal se studiem doktorandského studia na FSV UK v Praze.
E-mail: petr.matousek@ulice-plzen.com

[nahoru]

© Virtuální institut / Biograf 2005
Webmasters Jakub Konopásek a Zdeněk Konopásek
Design a koncepce © Zdeněk Konopásek; graphics © Rudolf Šmíd

